

gelde schoolgaan, dat moet toch van invloed zijn geweest op didactiek en op de leerboeken die gebruikt werden. Wanneer Esseboom wijst op de overgang in de achttiende eeuw van kalligrafie naar lopend schrift dan laat hij die opmerking min of meer op zichzelf staan. Blijkbaar stoort het hem niet dat hij ergens anders meedeelt dat de eerste schrijfoefeningen begonnen met het gebruik van 'lei, griffel en spons'. Ik kan mij niet voorstellen dat dit laatste voor de gehele eeuw gold. Het zou kunnen kloppen voor particuliere scholen (bewijzen ontbreken) maar ik vermoed dat de situatie in Dordrecht toch niet zoveel van de Utrechtse verschilde, waar tussen 1752 en 1763 de regenten van de armenscholen slechts zes leien aanschafte tegen ruim 2500 verschillende letterkunsten en trappen der jeugd'. Dat leien in die tijd dikwijls cijfer- of rekenleien genoemd werden pleit er ook voor dat deze alleen voor het rekenen en cijferen gebruikt werden. Ik vermoed dat Esseboom zich hier heeft laten leiden door een bron uit het eind van de achttiende eeuw. Van het boekje met schrijfoefeningen (op papier), op bladzijde 235 vermeld, had ik trouwens graag naam en vindplaats vernomen.

Daar het ontstaan van Nutsscholen binnen de achttiende eeuw valt, is het volgens mij een lacune dat hij niets zegt over de grote verschillen tussen de leerboekjes van het Nut en de oudere boekjes; het blijft bij incidentele opmerkingen. Een vraag naar mogelijke veranderingen gedurende de achttiende eeuw ontbreekt. Esseboom wilde, zo komt het mij voor, aantonen welk aanbod de Dordtse scholen leverden en daarin is hij tot op zekere hoogte geslaagd, al houd ik een slag om mijn arm wat de particuliere scholen betreft. Maar de maatschappelijke achtergronden, waaróm de armenscholen zo groot werden, de Franse scholen de plaats van de Latijnse scholen gingen innemen, dergelijke zaken laat hij vrijwel onbesproken. Ik geloof dat dat komt omdat hij zich onvoldoende heeft afgevraagd welk doel de scholen in hun eigen tijd nastreefden, aan welke eigentijdse maatstaven zij moesten voldoen. Dat neemt niet weg dat hij een belangrijke bijdrage heeft geleverd tot de kennis van het achttiende-eeuwse onderwijs. Stellig kan lezing van zijn werk leiden tot verder onderzoek, juist omdat sommige vragen onbeantwoord bleven. Ik vind het daarom jammer dat een index op de namen van personen ontbreekt. Iemand die werkt aan een studie over de carrières van schoolmeesters zou daar bijvoorbeeld zeer mee gebaat zijn. Ook stoort het mij dat vermelding van jaar, maker en vindplaats van sommige afbeeldingen ontbreken. Mede omdat afbeeldingen van schoolmeesters en schoollokalen ook tot bronnen gerekend mogen worden, is een juiste beschrijving onmisbaar. Overigens is het boek zeer fraai uitgegeven en de inhoud belooft de moeite van het lezen.

E. P. de Booy

1 E. P. de Booy, *Kweekhoven der wijsheid* (1980) 47-48, 257. Misschien is de daar gestelde uitspraak dat in de achttiende eeuw schrijfoefeningen op de lei nog onbekend waren, wat voorbarig, maar de mededeling van Esseboom op bladzijde 236 — zonder bronvermelding — kan mij toch niet overtuigen.

P. Spierenburg, *Zwarte schapen. Losbollen, dronkaards en levensgenieters in achttiende-eeuwse betershuizen* (Publikaties van de Faculteit der historische en kunstwetenschappen XVIII Maatschappijgeschiedenis; Hilversum: Verloren, 1995, 153 blz., ISBN 90 6550 419 2, ISSN 0929 9823).

Wat het opsporen, vervolgen en berechten van misdadigers en hetgeen daartoe behoort in hoofdzaak inhoudt is al eeuwen overduidelijk. Deze overheidsactiviteit kent echter ook een aantal grensgebieden waarvan het karakter minder gemakkelijk is te typeren, alleen al omdat daar van geheel of gedeeltelijk samenvallende beleidsterreinen sprake is. Te denken valt aan wel-

zijnswerk en jeugdbescherming. Ook aan ordehandhaving en aan bestuurlijke sanctionering, die vóór ongeveer 1800 wel werden aangeduid als 'politieke justitie'. Sanctionering (opsluiting, verbanning en dergelijke) vond dan plaats zonder vorm van (straf)proces door schout of baljuw, of door burgemeesters. Een strafvonnis kwam hier niet aan te pas. Wel was soms rechterlijke instemming met de gevraagde maatregel vereist. In deze sfeer moeten we het optreden tegen Spierenburgs *Zwarte schapen* plaatsen. Wegens allerlei vormen van wangedrag of buiten zinnen raken ('ontspoorden' en 'gestoorden') werden in Holland in de periode 1660-1810 mensen op verzoek van familieleden in particuliere 'beterhuizen' opgesloten. Geen straf was dit dus, maar een maatregel, om een juridisch onderscheid, dat overigens al een aantal jaren aan het vervagen is, te gebruiken.

Blijkens de 'Verantwoording' (136) was het vooral de bedoeling in dit boek de directe resultaten van archiefonderzoek neer te leggen. Wie na deze kennismaking belangstelling voor de 'historisch-wetenschappelijke conclusies' hieruit zou hebben, wordt voor het merendeel daarvan naar eerdere publicaties van de auteur verwezen. Enigszins merkwaardig voor wie weet dat deze best in staat was geweest in een paar alinea's die conclusies in dit boek te verweven zonder de leesbaarheid — die het in de huidige staat in royale mate bezit — aan te tasten.

Het boek telt zeven hoofdstukken. In het eerste komt bij wijze van voorbeeld de gevangenschap (in de jaren 1731-1749) van Abraham Douglas aan de orde. In het tweede het tijdperk der betterhuizen. Ze zijn ontstaan omstreeks 1660. Na 1810 'evolueerden [ze] snel' (29) tot krankzinnigengestichten (hoofdstuk 7). De redenen voor opsluiting (hoofdstuk 3) waren, afgezien van krankzinnigheid (4), vooral in de volgende misdragingen gelegen: alcoholisme, verkwisting, seksueel wangedrag, mishandeling en andere losbandigheden. De verhoudingen en onenigheden in gezin en familie die aan de opsluiting-op-verzoek ten grondslag lagen worden beschreven in hoofdstuk 5, in het volgende hoofdstuk het leven in gevangenschap, met allerlei boeiende bijzonderheden over onder meer censuur, tucht, voeding, klachten, ontsnappingen en standsverschil tussen beheerder en opgeslotene.

Sjoerd Faber

H. J. Zuidervaart, *Speculatie, wetenschap en vernuft. Fysica en astronomie volgens Wytze Foppes Dongjuma (1707-1778), instrumentmaker te Leeuwarden* (Fryske akademy 814, Fryske histoaryske rige XII; Leeuwarden: Fryske akademy, 1995, 206 blz., ISBN 90 6171 814 7).

In de achttiende eeuw was de bestudering van de natuur een geliefkoosd tijdverdrijf onder de hogere standen, maar ook aan sommigen uit het gewone volk boden de exacte vakken een perspectief van zedelijke verheffing, soms gepaard aan sociale stijging. Dit boek behandelt hiervan een voorbeeld. Wytze Foppes, geboren te Dongjum in Friesland, vestigde zich in 1730 als timmerman in Witmarsum. Twintig jaar later duikt hij echter op in Leeuwarden, waar hij een opmerkelijk zelfgebouwd geodetisch instrument aan de stadhouder aanbiedt. Hij vestigt zich in de Friese hoofdstad als rekenmeester en instrumentmaker en werpt zich op als de plaatselijke sterrenkundige autoriteit. Hij houdt demonstraties, met als hoogtepunt zijn activiteiten rond de Venusovergang in 1761, schrijft sterrenkundige berichten in de *Leeuwarder Courant*, en publiceert enkele boeken, waaronder *Wonderwerken der natuur* (1756).

Foppes' loopbaan is nu aan de vergetelheid ontrukkt door de uitvoerig gedocumenteerde studie van Huib Zuidervaart. De biografie is het resultaat van noest spuurwerk en een grote kennis van het achttiende-eeuwse materiaal, waarbij Zuidervaart uit allerlei archieven en obscure publicaties zijn gegevens bij elkaar moest sprokkelen. Men kan zich afvragen of een figuur als